

TEMIDA
2018, vol. 21, br. 3, str. 385-410
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM1803385C>
Pregledni rad
Priljeno: 19.11.2018.
Odobreno za štampu: 24.12.2018.

Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji¹

SANJA ČOPIĆ*

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Jedan od mogućih vidova primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih pristupa u zatvore i druge ustanove u kojima se izvršavaju institucionalne krivične sankcije. Restorativna pravda može da unese više humanosti u zatvorski sistem, da pomogne u tretmanu osuđenih lica, njihovoj pripremi za izlazak na slobodu, a time i lakšoj reintegraciji i socijalnoj inkluziji. Kroz neposredno ili posredno unošenje perspektive žrtava doprinosi se povećanju njihove vidljivosti, razumevanju posledica koje kriminalitet ima za žrtve, a ujedno i njihovom osnaživanju i procesu oporavka. Rad ima za cilj da prikaže jedan vid uvođenja principa restorativne pravde u zatvore, i to kroz programe usmerene na podizanje svesti osuđenika o restorativnoj pravdi i pravima žrtava, koji se primenjuju u pojedinim evropskim i vanevropskim državama. Poseban fokus je stavljen na predstavljanje programa za podizanje svesti osuđenica o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi, koji je razvijen u Viktimološkom društvu Srbije, a koji je 2015. godine sproveden u Kazneno-popravnog zavodu za žene u Požarevcu. U pitanju

¹ Pisanje rada je rezultat projekta *Metodologija evidentiranja kriminaliteta kao osnova efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju* (br. 179044), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i kojim rukovodi prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

* Dr Sanja Čopić je viša naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: sanja.copic011@gmail.com.
Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu i direktorka Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: vnikolicristanovic@gmail.com

je integrativan i rodno senzitivan program razvijen u duhu pozitivne kriminologije i viktimologije. Ocena programa u celini ukazuje na potrebu šire primene restorativnih pristupa u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija u Srbiji, i to za punoletne i maloletne učinioce krivičnih dela, žene i muškarce.

Ključne reči: restorativna pravda, zatvor, podizanje svesti o žrtvama, žene, Viktimološko društvo Srbije, Srbija.

Uvod

Restorativna pravda predstavlja pristup rešavanju sukoba, uključujući krivična i druga kažnjiva dela, kao i druga povređujuća ponašanja, koji polazi od potreba žrtve, učinioca i zajednice i okuplja sve strane u sukobu kako bi im se pomoglo da zajedno, na miran način, putem dijaloga, razreše svoje sukobe i probleme i postignu sporazum o tome na koji način nastala šteta može da bude popravljena ili nadoknađena, odnosno, posledice kažnjivog dela ili drugog povređujućeg ponašanja sanirane.² Restorativna pravda je obnavljajuća pravda: ona teži da popravi posledice prošlog događaja, uspostavi balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana, dovede do osnaživanja žrtve, doprinese prihvatanju odgovornosti od strane učinioca i njegovom odvracanju od budućeg kriminalnog ponašanja i obezbedi ponovno uspostavljanje harmonije u datoj sredini. Restorativna pravda danas nalazi svoju primenu u različitim oblastima, kontekstima i situacijama: u oblasti krivičnog pravosuđa, za rešavanje sukoba u školama, na radnom mestu, na nivou lokalne zajednice; zatim, u porodičnim, trgovinskim i imovinskim sporovima i slično. Jedan od mogućih vidova primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih pristupa u zatvore i druge ustanove u kojima se izvršavaju institucionalne krivične sankcije.

Smatra se da restorativna pravda može da unese više humanosti u zatvorski sistem i da pomogne u tretmanu osuđenih lica, njihovoj pripremi za izlazak na slobodu, a time i lakšoj reintegraciji i socijalnoj inkluziji. Takođe, kroz unošenje perspektive žrtava, bilo putem njihovog uključivanja u restorativne programe u zatvoru ili kroz rad na podizanju svesti osuđenih lica o žrtvama i njihovim pravima, potrebama i osećanjima, doprinosi se povećanju vidljivosti žrtava, koje su marginalizovane u krivičnompravnom sistemu, a, posredno

² Videti više u: Čopić, 2015; Čopić, Nikolić-Ristanović, 2016.

ili neposredno, i njihovom osnaživanju i procesu oporavka. Uvođenje restorativnih programa u penitencijarne ustanove počinje tokom osamdesetih godina XX veka (Wright, 2012: 12-13). Danas je primena restorativnih pristupa u kontekstu izvršenja zavodskih sankcija prisutna u sve većem broju država – u Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Mađarskoj, pojedinim državama Sjedinjenih Američkih Država (SAD), Kanadi, na Novom Zelandu i tako dalje (Pelikan, Trenczek, 2006; Van Ness, 2007; Barabas, Fellegi, Windt, 2012; Negrea, 2012). Programi restorativne pravde u zatvoru, posebno oni koji su usmereni na razumevanje uticaja krivičnog dela na žrtvu i razvoj empatije kod osuđenika, spoznaju sopstvenih vrednosti, potencijala i kapaciteta i jačanje pozitivne slike o sebi, potom, na osnaživanje pozitivnog odnosa prema drugima i učenje veština komunikacije u duhu restorativne pravde, kao i oni koji uključuju različite komponente spiritualizma i duhovnosti, kao što su joga, meditacija, vežbe disanja, tehnike fokusiranja na sadašnji trenutak i slično, reflektuju osnovne principe pozitivne kriminologije i viktimologije (Ronel, Segev, 2013; Ronel, Segev 2015).

Reforme krivičnog (materijalnog, procesnog i izvršnog) i maloletničkog zakonodavstva u Srbiji su, posebno tokom protekle decenije, rezultirale brojnim novinama u pogledu odnosa prema učiniocima krivičnih dela, uključujući postavljanje osnova za širu primenu alternativnih krivičnih sankcija, mera i vidova postupanja, kao i uvođenje elemenata restorativne pravde u reagovanje na kriminalitet punoletnih lica i maloletnika (Ćopić, 2015a). Međutim, primećuje se da postojeći pravni okvir ne postavlja dovoljno osnova za primenu restorativnih pristupa u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija, posebno programa koji se fokusiraju na podizanje svesti osuđenih lica o posledicama krivičnog dela na žrtve.

Polazeći od toga, rad ima za cilj da prikaže jedan vid uvođenja principa restorativne pravde u zatvore, i to kroz programe usmerene na podizanje svesti o restorativnoj pravdi i pravima žrtava, koji se primenjuju u pojedinim evropskim i vanevropskim državama. Poseban fokus je stavljen na predstavljanje programa za podizanje svesti žena koje se nalaze na izdržavanju kazne zatvora o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi, koji je razvijen u Viktimološkom društvu Srbije-VDS, a koji je 2015. godine sproveden u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu.

U radu se polazi od nekih stranih iskustava u primeni ove vrste programa, koji su, između ostalog, poslužili kao osnov za razvijanje i sprovođenje pro-

grama u zatvoru za žene u Srbiji. Potom je predstavljen program za podizanje svesti o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi, koji je sproveden u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu. U zaključnom delu rada nastojimo da damo ocenu ovog programa i ukažemo na potrebu šire primene restorativnih pristupa u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija, kako za punoletne, tako i za maloletne učinioce krivičnih dela, žene i muškarce.

Podizanje svesti zatvorenika o žrtvama i restorativnoj pravdi: iskustva iz sveta

Analizom literature i uvidom u pojedine, dostupne programe restorativne pravde u zatvorima u svetu, dolazi se do zaključka da uvođenje restorativnih pristupa u zatvore ima različite forme, prvenstveno u zavisnosti od primarnog cilja koji se želi postići: programi usmereni na podizanje svesti o restorativnoj pravdi i pravima žrtava; programi koji podrazumevaju susret i dijalog između žrtve i učinioca u zatvoru; primena restorativnih pristupa u pripremi lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora za izlazak na slobodu i reintegraciju u zajednicu; restorativni pristupi kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora i razvijanje reparatornih programa koji imaju za cilj naknadu štete žrtvi i zajednici i doprinošenje socijalnoj inkluziji osuđenika nakon izdržane kazne (Van Ness, 2007; Gaboury, Ruth-Heffelbower, 2010; Wright, 2012; Johnstone, 2014). Pri tome, ove forme se međusobno ne isključuju, tako da ima programa koji mogu da obuhvate i više komponenti, odnosno, da budu usmereni ka ostvarenju nekoliko ciljeva.

Programi podizanja svesti osuđenika o žrtavama, koji se često nazivaju i programi o uticaju krivičnog dela na žrtvu ili obučavanje za empatiju, predstavljaju osnovni oblik uvođenja restorativne pravde u ustanove za izvršenje zavodskih sankcija (Gabouri, Ruth-Heffelbover, 2010: 13). Oni doprinose razvoju restorativne kulture i prihvatanju konstruktivnih obrazaca ponašanja, što je preduslov za uvođenje drugih restorativnih pristupa i praksi u penitensijarne ustanove. Polazeći od toga, analizirali smo iskustva sedam programa usmerenih na podizanje svesti osuđenika o žrtvama, koji se sprovode u Nemačkoj, Belgiji, Velikoj Britaniji i SAD: a) program *Fokusiranje na žrtve*, koji je razvijen u jednom zatvoru u Hamburgu u Nemačkoj (Hagemann, 2003); b) program *Sycamore Tree*, koji je uveden u 44 zatvora u Engleskoj i Velsu (Van Ness, 2007; Johnstone,

2014);³ c) program *Restore*, koji se sprovodi u Engleskoj i Velsu;⁴ d) Program podrške učinocima kroz unutrašnju promenu – *SORI (The Supporting Offenders through Restoration Inside)*, koji je razvijen i eksperimentalno sproveden 2010. godine u sedam zatvora u Velikoj Bitaniji (Beech, Chauhan, 2012); e) program *Žrtva u fokusu (Victim in Focus)*, koji se sprovodi u zatvorima u flamanskom delu Belgije;⁵ f) program usmeren na podizanje svesti o restorativnoj pravdi kod zatvorenika u državi Misuri (SAD)⁶ i g) Grupe za pomirenje između žrtve i učinoca (*Victim Offender Reconciliation Group*), kao program koji je iniciran u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode u Kaliforniji (SAD) (Van Ness, 2007). Uvidom u ove programe, dolazi se do zaključka da oni imaju niz sličnosti, ali da postoje i određene specifičnosti na koje ćemo ukazati u nastavku teksta.

Zajedničke karakteristike analiziranih programa

Zajedničke karakteristike analiziranih programa uočavaju se u pogledu ciljeva, sadržaja i primenjene metodologije.

Glavni cilj analiziranih programa za podizanje svesti osuđenika o žrtvama je učenje zatvorenika da razumeju širi uticaj dela koje su izvršili, da postanu svesni osećanja, potreba i prava žrtava i da razumeju posledice koje izvršenje krivičnog dela ima za žrtve, ali i za porodicu samog osuđenika i druge,

³ Originalni program je razvila organizacija Prison Fellowship 1996. godine (<https://pfi.org/>) i on je eksperimentalno sproveden tokom 1997. godine u SAD, Engleskoj i Velsu i na Novom Zelandu. Potom je počela primena i u drugim zemljama, uz određene modifikacije. Tokom 2011. godine sproveden je u zatvorima u čak 27 država širom sveta. O tome videti više u prezentaciji: Van Ness, 2016, dostupno na: <http://www.euforumrj.org/wp-content/uploads/2016/06/03-Van-Ness.pdf>, stranici pristupljeno 13.1.2017.; kao i u: Johnstone, 2014; Liebmann, M. *Restorative Justice in Prisons – An international perspective*, dostupno na: http://www.foresee.hu/uploads/media/MarianLiebmann_text.pdf, stranici pristupljeno 10.1.2017.; na internet stranici organizacije Prison Fellowship, na: <http://www.prisonfellowship.org.uk/what-we-do/sycamore-tree/>, stranici pristupljeno 1.10.2018.

⁴ Program *Restore* je razvijen u Engleskoj i Velsu u okviru projekta Forgiveness (Praštanje). Više informacija o ovom programu dostupno je na internet stranici projekta Forgiveness: <http://theforgivenessproject.com>, kao i u dokumentu dostupnom na: <http://theforgivenessproject.com/wp-content/uploads/2010/03/Theory-of-Change-Narrative.pdf>, stranicama pristupljeno 1.10.2018.

⁵ Informacije o programu bile su dostupne na internet stranici organizacije De Rode Antraciet VZW: <http://www.derodeantraciet.be/paginas/projecten/>, stranici pristupljeno 10.1.2017.

⁶ Informacije o programu su bile dostupne na: <http://archive.voxmagazine.com/stories/2012/02/02/restorative-justice-provides-new-path-prisoners/>, <http://www.restorativejustice.org/RJOB/restorative-justice-provides-new-path-for-prisoners>, stranicama pristupljeno 10.1.2017.

njemu bliske osobe; potom, da razumeju svoje kriminalno ponašanje i prihvate viši nivo sopstvene odgovornosti, da sagledaju potrebe za praštanjem i pomirenjem i da prihvate ideje i vrednosti restorativne pravde. Stoga, ukupno gledano, ova vrsta programa može da pomogne u prihvatanju odgovornosti osuđenih lica za izvršeno delo i prouzrokovanu štetu i njeno, makar simbolično, popravljnje ili, barem, u neporicanju krivičnog dela, što čini jedan od preduslova i za eventualno kasnije sprovođenje posredovanja ili nekog drugog restorativnog procesa, posebno nakon izdržane kazne, što može da bude značajno u procesu reintegracije i socijalne inkluzije.

Analizirani programi su namenjeni punoletnim licima, uglavnom oba pola, a neki se primenjuju i u slučaju maloletnih učinilaca krivičnih dela koji se nalaze u zavodima za izvršenje institucionalnih sankcija (na primer, programi *Sycamore Tree* i *Restore*). Na osnovu raspoloživih podataka, primećuje se da ni jedan od analiziranih programa nije rodno senzitivan, odnosno, nije primarno fokusiran na rad sa ženama koje se nalaze na izdržavanju kazne zatvora i na njihove specifične potrebe. Takođe, na osnovu raspoloživih podataka, zaključuje se da uključivanje osuđenika u programe koji su analizirani nije uslovljeno vrstom i težinom krivičnog dela. Jedino je za program *Fokusiranje na žrtve* navedeno da je namenjen punoletnim učinocima težih krivičnih dela, kao što su ubistvo, trgovina narkoticima, razbojništvo, prevare i teži oblici napada na druga lica.

Analizirana iskustva pokazuju da su glavne karakteristike ove vrste programa: siguran prostor kao preduslov realizacije, pričanje priča (naracija) kao način približavanja i razumevanja, razvijanje empatije, iskustveno učenje, promena perspektive, osnaživanje osuđenika i jačanje kapaciteta uz fokusiranje na potencijal koji svaki osuđenik ima (tzv. *strengths-based approach*) i transformacija. Kroz ovu vrstu programa osuđenici uče da bolje razumeju sebe i druge, ostvaruju uvid u sopstveno znanje, veštine i socijalne interakcije.

Svi analizirani programi su veoma intenzivni. Obrađuju se teme kao što su: restorativna pravda, uticaj krivičnog dela i kriminalnog obrasca ponašanja na žrtvu i zajednicu, položaj žrtava, njihova osećanja i potrebe, načini naknade štete, prihvatanje odgovornosti, „pomirenje“ sa žrtvom i zajednicom, izvinjenje, praštanje, veštine komunikacije i slično. Tokom realizacije koriste se različite metode i tehnike: predavanja, diskusije, kreativne radionice, igranje uloga, susret sa surogat žrtvama, popunjavanje radne sveske (vođenje dnevnika) i slično. Jedan od važnih metodoloških pristupa nekih od ana-

liziranih programa je korišćenje tehnika „daleko-blizu“ i „shuttle“. Tehnika „daleko-blizu“ se sastoji u postepenom uvođenju polaznika u diskusiju o ličnom iskustvu kao učinilaca i žrtava. Na primer, prilikom realizacije programa *Fokusiranje na žrtve* polazi se od apstraktne diskusije o tome ko su žrtve, tj. šta jednu osobu čini žrtvom, preko diskusije o viktimizaciji osoba iz neposrednog okruženja zatvorenika kako bi oni izneli svoja mišljenja i osećanja u vezi sa tim, do razmatranja ličnog iskustva zatvorenika kao žrtava ili učinilaca (Hagemann, 2003: 224-229). U okviru programa *Žrtva u fokusu* jedna sesija je posvećena razgovoru polaznika o krivičnim delima koja su izvršili. Pri tome, oni prvo razgovaraju o neutralnijim situacijama, a potom o iskustvima koja su sasvim bliska učiniocu, sve do samog čina izvršenja konkretnog krivičnog dela. U okviru istog programa primenjuje se i tzv. „shuttle“ tehnika, koja podrazumeva razgovor o učinjenom krivičnom delu ali tako što zatvorenik naizmenično govori iz svog ugla i iz ugla žrtve.

Važnu komponentu svih analiziranih programa, osim jednog, čini susret i razgovor osuđenika kao polaznika sa surogat žrtvama (žrtve sa kojima osuđenici nisu povezani istim krivičnim događajem). To omogućava bolje razumevanje posledica koje je krivično delo imalo za žrtve. Ova komponenta programa ima za cilj i upoznavanje sa konceptom posredovanja između žrtve i učinioca, kao mehanizmom koji može da olakša socijalnu inkluziju i ponovno uspostavljanje odnosa sa žrtvom, njenim okruženjem i zajednicom u celini. Sa druge strane, ova vrsta programa može da pomogne žrtvama koje su uključene u njega da razreše dileme i dobiju odgovore na pitanja vezana za krivično delo koje je nad njima izvršeno, da budu bolje informisane o samom krivičnom delu, učiniocu i restorativnoj pravdi, da mogu da vide na koji način učinioci prihvataju odgovornost za delo koje su izvršili i da povrate osećaj bliskosti, praštanja, mira i spokojstva (Johnstone, 2014). Utoliko, iako ova vrsta programa nije primarno usmerena ka žrtvama, ona ipak ima osnažujući i terapeutski efekat na njih, a može da dovede i do nekih praktičnih rezultata. Na primer, program grupe za pomirenje između žrtve i učinioca, koji je iniciran u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode u Kaliforniji (SAD), obuhvata sastanke između zatvorenika i različitih grupa žrtava, koje se jednom nedeljno pozivaju da dođu u zatvor i govore o onome što im se dogodilo, posledicama koje je krivično delo izazvalo, svojim osećanjima i potrebama (Van Ness, 2007: 314). Tokom okupljanja razvija se dijalog između žrtava i zatvorenika. Jedan primer ovog programa je i susret zatvorenika sa ženama iz

organizacije koja pruža podršku ženama žrtvama silovanja. Oni su se sastajali nekoliko puta kako bi razgovarali o traumama žrtava silovanja i posledicama koje je ovo krivično delo imalo za njih, ali i o stavovima silovatelja prema svom delu. Rezultat ovih susreta bio je krajnje pragmatičan: zatvorenici koji su učestvovali u ovom programu su počeli da obavljaju određene usluge ili prave predmete za prodaju, a novac ili druga sredstva stečena na taj način su upućivana službi koja pruža podršku žrtvama silovanja.

Važan metodološki okvir analiziranih programa je naracija (pričanje životnih priča). U okviru programa *Restore*, na primer, obuka počinje upoznavanjem polaznika sa žrtvama teških krivičnih dela i bivšim osuđenima, koji otvoreno pričaju svoje priče. Potom, osuđenici iznose svoje lične priče u sigurnom prostoru, uz podršku, saosećanje i osvrtnje ostalih polaznika na njihovo iskustvo. Nakon toga, osuđenici preispituju obrasce sopstvenog ponašanja i svoje stavove, bez osuđivanja od strane drugih, nakon čega u pisanoj formi daju neku vrstu samoprocene. Ključni deo programa *Sycamore Tree* obuhvata pričanje priča žrtava o tome kako je krivično delo uticalo na njih, što je karakteristika i drugih analiziranih programa koji uključuju susret osuđenika i surogat žrtava.

Specifičnosti analiziranih programa

Neke od specifičnosti analiziranih programa odnose se na sadržaj i na to ko sprovodi program. Kada je u pitanju sadržaj, primećuje se da pojedini programi uključuju izradu plana daljih koraka, simboličnu naknadu štete, povezivanje sa stručnim radnicima ili službama i evaluacione intervjuje ili radionice.

Poseban deo programa *Sycamore Tree* sastoji u izradi plana daljih koraka, koje osuđenici sami prave. Uz to, važan deo programa je simbolični akt naknade štete, koji može da se sastoji u pisanju pisma žrtvi, pravljenju umetničkih predmeta, pisanju pesama kroz koje polaznici izražavaju kajanje i slično. Najzad, važnu karakteristiku ovog programa čini to što ga sprovode organizacije koje su izvan zatvorskog sistema, pa on predstavlja dobar primer saradnje zatvora i drugih službi usmerenih na podršku učiniocima i žrtvama (Van Ness, 2007; Johnstone, 2014).

Sastavni deo programa *Žrtva u fokusu* čini pisanje pisma žrtvi, koje se čita pred grupom, a ako zatvorenik to želi, pismo može da pošalje žrtvi nakon okončanja programa obuke. U okviru ovog programa vodi se evaluacioni intervju kroz koji se dolazi do podataka o proceni napretka svakog zatvorenika,

a sprovodi se i samoocenjivanje: sami zatvorenici daju sud o svom napretku, ali govore i o tome koje tehnike su im bile više, a koje manje zanimljive i korisne, što se čini važnim za dalje razvijanje i unapređivanje sadržaja programa. Poslednji deo ovog programa sastoji se u povezivanju sa socijalnim radnikom ili psihologom, kako bi se kroz ovu vrstu kontakata nastavio rad na stvaranju uslova za uspešniju socijalnu inkluziju zatvorenika po izlasku na slobodu. Utoliko ovaj program predstavlja i pripremu osuđenih lica za izlazak na slobodu.

Specifičnost programa usmerenog na podizanje svesti o restorativnoj pravdi kod zatvorenika, koji se od 2011. godine sprovodi u zatvorima u državi Misuri (SAD), ogleda se u tome što zatvorenici, nakon intenzivnih radionica na kojima se govori o raznim krivičnim delima i upozna se sa višestrukim efektima krivičnog dela na žrtve, biraju jedan od tri smera programa: rad na zatvorskom poljoprivrednom dobru, obuka pasa i kurs za krojače. Tako se omogućava osuđenima da na neki način poprave ili nadoknade štetu koju su naneli zajednici izvršivši krivično delo. Osim toga, uključivanje u ove programe omogućava im da se osećaju korisnim. Nije bilo istraživanja o efektima programa, ali se o značaju može ceniti i na osnovu toga što zatvorenici, koji su prošli obuku i koji su se promenili, regrutuju nove polaznike programa, kao i kroz podršku koju jedni drugima pružaju kako bi ostali na pravom putu.

Evaluacije pojedinih programa su pokazale da učešće osuđenika u ovoj vrsti restorativnih programa u zatvorima vodi boljem razumevanju viktimizacije, unapređivanju znanja i stavova učinilaca, razvijanju njihove empatije prema žrtvama, većoj motivisanosti da promene svoje ponašanje i većoj spremnosti da prihvate odgovornost za svoje postupke (Feasey, Williams, 2009; Gabouri, Ruth-Heffelbover, 2010; Beech, Chauhan, 2012).

Primer programa za podizanje svesti o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi koji je sproveden u zatvoru za žene u Srbiji

Tokom 2015. godine Viktimološko društvo Srbije-VDS razvilo je *Program za podizanje svesti o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi*.⁷ Razvijanje ovog programa predstavlja deo višegodišnjih zalaganja VDS za

⁷ Program su razvile prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Sanja Čopić i Jasmina Nikolić, koje su ga i realizovale. Pored njih, u realizaciji programa učestvovala je i Mirjana Tripković iz Viktimološkog

poboljšanje položaja žena u zatvoru i pružanja podrške ženama koje se nalaze na izdržavanju kazne zatvora (Nikolić-Ristanović, 1997; Nikolić-Ristanović, 2000; Ćopić, Šaćiri, 2012; Ćopić, Stevković, Šaćiri, 2012; Nikolić-Ristanović, Ćopić, 2015). Za razvijanje programa bila su značajna iskustva u implementaciji programa koji imaju za cilj podizanje svesti o pravima i potrebama žrtava i koji se zasnivaju na principima restorativne pravde, a čije su ključne karakteristike iznete u prethodnom delu rada. U razvijanju programa značajna su bila i neka strana iskustva vezana za primenu joge kao dela restorativnih pristupa u zatvorima (Rucker, 2005; Breaking the Cycles of Violence-Prison SMART Program;⁸ Nikolić-Ristanović, 2014). Iskustva u primeni joge u tretmanu zatvorenika (koji su takođe i žrtve različitih povređujućih ponašanja) govore o njenim pozitivnim efektima na emocionalno stanje osuđenika, smanjenje agresije i na ukupno ponašanje osuđenih lica (Saraswati, 1990; Rucker, 2005). Pored toga, program je razvijen na osnovu prethodnih iskustva VDS u razvijanju i realizovanju programa za žene u Kazneno-popravnog zavodu za žene (Nikolić-Ristanović, Ćopić, 2015), iskustva VDS u radu na podršci ženama koje se nalaze na izdržavanju kazne zatvora i iskustva VDS u radu sa žrtvama u okviru službe *VDS info i podrška žrtvama*.⁹

Program je sproveden tokom aprila 2015. godine u Kazneno-popravnog zavodu za žene u Požarevcu. Prema našim saznanjima, to je prvi program baziran na principima restorativne pravde, koji je sproveden u jednom zatvoru u Srbiji. Program je imao četiri osnovna cilja: a) bolje razumevanje sebe i drugih i ukupan lični razvoj; b) upoznavanje sa principima restorativne pravde i učenje veština komunikacije u duhu restorativne pravde; c) podizanje svesti osuđenica o uticaju krivičnog dela na žrtve i potrebama žrtava različitih povređujućih događaja i o restorativnoj pravdi, a sve u cilju delovanja u pravcu prevencije povrata, kao i viktimizacije samih osuđenica, kako tokom boravka u zatvoru, tako i nakon izlaska na slobodu, i d) upoznavanje sa jogom kroz učenje kako da se opuste, da se fokusiraju na sadašnji trenutak, da

društva Srbije, dok je Branislav Urošević pomagao u realizaciji programa. Program je razvijen u okviru partnerskog projekta Fondacije „Centar za demokratiju“ i Viktimološkog društva Srbije *Promocija alternativnih sankcija i mera restorativne pravde*, koji je realizovan tokom 2014. i 2015. godine uz finansijsku podršku Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji a u okviru programa Evropski instrument za demokratizaciju i ljudska prava. Deo programa koji se odnosi na primenu joge razvila je i realizovala prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

⁸ Dostupno na: <http://artoflivingcourses.blogspot.com/2010/08/prison-smart-course-stress-management.html>, stranici pristupljeno 7.5.2013.

⁹ Više informacija o VDS i radu službe za žrtve *VDS info i podrška žrtvama* videti na www.vds.org.rs.

nauče da osećaju i vole svoje telo, prepoznaju svoja i tuđa osećanja i potrebe i da razvijaju pozitivan odnos prema sebi i drugima.

Pre realizacije, program je predstavljen upravi Kazneno-popravnog zavoda za žene. Odlučeno je da se program realizuje u okviru redovnog tretmana osuđenica. Usledio je odabir osuđenica kao polaznica programa, u saradnji sa upravom Kazneno-popravnog zavoda za žene. Dva kriterijuma su bila ključna za odabir osuđenica: vrsta krivičnog dela zbog koga je izrečena kazna zatvora (da je izvršenim krivičnim delom naneta povreda/šteta konkretnoj osobi) i preostalo vreme izdržavanja kazne (ne više od šest meseci do otpusta na slobodu). Važan korak u odabiru osuđenica-polaznica programa bili su informativni intervjui tokom kojih su potencijalne polaznice upoznate sa ciljevima programa i identifikovana njihova zainteresovanost da se uključe u program. U program je uključeno dvanaest osuđenica. Tokom realizacije jedna žena je odustala zbog zdravstvenih problema, a njih pet iz drugih ličnih razloga. Ukupno je šest osuđenica prošlo ceo program. Od njih šest, dve su bile osuđene za krivično delo trgovine ljudima, dve za razbojništvo, jedna za ubistvo u pokušaju i zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica i jedna za neovlašćenu proizvodnju i stavljanje u promet opojnih droga. Osuđenice koje su prošle ceo program dobile su potvrdu o učešću u njemu.

Kao osnov za predstavljanje sprovedenog programa, koje sledi, poslužili su svi materijali sa radionica: beleške voditeljki programa, izveštaji sa radionica u kojima su izneta zapažanja, komentari, utisci i ideje voditeljki programa i osuđenica, ulazni i izlazni upitnici koje su popunjavale osuđenice-polaznice programa, evaluacije osuđenica i zaposlenih koje su prisustvovala radionicama i evaluacioni intervjui sa osuđenicama koje su prošle ceo program.

Metodološki okvir programa

Metodološki okvir za implementaciju programa činio je interaktivni rad uz korišćenje različitih tehnika: prezentacije, diskusija, video materijali, različite vežbe, crtanje, studije slučaja i vežbe opuštanja, uključujući jogu i meditaciju, slušanje muzike i pevanje. Program u celini je predstavljao svojevrsno feminističko akciono istraživanje, koje se ogledalo u njegovom stalnom razvoju i prilagođavanju potrebama zatvorenica. Zatvorenice su posmatrane kao subjekti, a ne kao objekti intervencije i saznanja. Drugim rečima, odnos između voditeljki programa, koje su ujedno bile i istraživačice, i zatvorenica

nije bio hijerarhijski, već odnos međusobne saradnje i uvažavanja, kome su istraživačice dale početni okvir i vodile računa da se on održi do kraja. Tokom celog programa, rađena je u kontinuitetu kvalitativna analiza ishoda svake radionice, koja je služila kao osnova razvoja koncepta svake sledeće etape programa, odnosno svake naredne radionice. Uz to, rađena je i stalna evaluacija programa. Na taj način je omogućeno da iskustvo i potrebe zatvorenica imaju najvažnije mesto u razvoju programa, kao i da ceo program bude proces učenja i menjanja, kako za zatvorenice, tako i za osoblje zatvora i same voditeljke programa, odnosno istraživačice. Drugim rečima, ceo proces se zasnivao na stalnoj refleksiji i samorefleksiji, kao i stalnom preispitivanju postavljenih ciljeva, primenjene metodologije i ishoda. U tom procesu voditeljke programa kao istraživačice bile su neka vrsta medijatorke u procesu sticanja znanja kroz iskustveno učenje o primenjivosti odabranog restorativnog pristupa u zatvoru za žene, i to kroz 'prevođenje' teorijskih koncepata u praktični program obuke (radionice), a potom i poruka i informacija dobijenih tokom radionica (intervencije) u polazni teorijski okvir, što je pomoglo u boljem razumevanju i daljem unapređivanju polaznih teorijskih saznanja vezanih za mogućnosti primene restorativnih praksi u zatvorima (Biglia, Martí, 2017).

Na samom početku bilo je važno definisati glavni pristup u implementaciji svake radionice kako bi se obezbedio siguran prostor, koji je podržavajuć i u kome postoji međusobno poverenje. To je uključilo sledeće principe: princip „od daljeg ka bližem“, odnosno, postepeno otvaranje priče o ličnom iskustvu viktimizacije samih zatvorenica i njihovom viktimizujućem ponašanju prema drugima; stalno naglašavanje vrednosti svake žene ponaosob; fokusiranje na pozitivne misli i osećanja; jačanje međusobnog uvažavanja i podržavanja žena u grupi (čestitanje, rukovanje, pohvale i slično); uključivanje vežbi opuštanja, šala i digresija na lake teme i fleksibilnost, odnosno, prilagođavanje sadržaja potrebama osuđenica.

Pored toga, na početku programa definisan je komunikacijski okvir u duhu restorativne pravde. To je uključilo sledeća pravila: međusobno slušanje i uvažavanje, prihvatanje da postoje različita shvatanja istih događaja (inkluzivnost), osnažujući JA govor umesto optužujućeg ti, vi, oni (okrenutost ka traženju rešenja), prihvatanje odgovornosti za ono što se kaže, provera razumevanja pre donošenja zaključka, odnosno reagovanja, razumevanje sebe i drugih kroz svest o vezi lične povređenosti, isključivosti i agresivnosti u komunikaciji.

Najzad, zajedno sa osuđenicama su na početku programa definisana osnovna pravila ponašanja tokom radionica: poverljivost, slušanje, dobrovoljnost, fleksibilnost i poštovanje sopstvenih potreba i osećanja. To se pokazalo važnim za uspostavljanje odnosa poverenja u strogo kontrolisanim uslovima kakvi postoje u sredini kao što je zatvor.

Realizacija programa

Radionice su organizovane u prostorijama Kazneno-popravnog zavoda za žene i to u prostoriji koja je svetla, lepa i opuštajuća, u kojoj su se osuđenice osećale prijatno i sigurno.¹⁰ Radionice su organizovane dva puta nedeljno, a svaka je trajala po dva sata. Svaku radionicu su realizovale po dve trenerice. Kako bi se obezbedio kontinuitet u radu i kontaktu sa osuđenicama, na svakoj radionici je uvek bila jedna trenerica koja je učestvovala u realizaciji prethodne radionice. Tokom svih radionica bila je prisutna zamenica upravnika zavoda, dok je, pored nje, na svim radionicama bila prisutna i jedna osoba zaposlena u službi za tretman u zavodu. Cilj njihovog uključivanja u praćenje realizacije programa bio je dvostruk: da se čuje njihovo iskustvo vezano za tretman osuđenica koje može da bude važno za dalju realizaciju ovog i sličnih programa i da se podigne njihova svest o značaju ovakog programa i daljeg zajedničkog rada sa VDS na njegovom uključivanju u redovan tretman osuđenica.

Program je implementiran u formi serije od šest radionica, koje su bile praćene evaluacionim intervjuima sa osuđenicama koje su učestvovala u celom programu.

Program je počeo upoznavanjem trenerica i polaznica, što je doprinelo uspostavljanju odnosa poverenja i međusobnog razumevanja. Svaka radionica je počinjala vežbama koje su imale za cilj opuštanje osuđenica i pitanjem kako se osećaju. Svoja osećanja žene su mogle da verbalizuju ili da ih napišu ili nacrtaju. Isto je rađeno i na kraju svake radionice kako bi se videlo da li se njihova osećanja menjaju tokom radionice i u kom pravcu.

Na početku svake radionice, da bi se napravio prelaz između prethodnih aktivnosti i rada koji je sledio, realizovane su vežbe joga i disanja, i to kroz postepeno uvođenje novih elemenata: joga nidra – vežbe dubokog opuštanja (mir u sebi kao pretpostavka mira u odnosu sa drugima), vežbe disanja i kon-

¹⁰ Radionice su organizovane u prostoriji koja služi kao sala za vežbanje, čije zidove su u okviru tretmana oslikale osuđenice i predstavlja morsko dno.

trola uma-misli, vežbe koncentracije i fokusiranja na sadašnji trenutak, na dešavanja u sebi i oko sebe (život sa punom svešću, izbegavanje automatskih reakcija), vežbe povezivanja sa sopstvenim telom i poruke ljubavi i jačanje sklada sa okolinom i veza sa drugim ljudima. Učesnice su dobile instrukcije za ove vežbe kako bi same mogle da ih praktikuju između radionica.

Svaka radionica se završavala u pozitivnoj i relaksirajućoj atmosferi usmerenoj na jačanje zajedništva: slušanje muzike, gledanje relaksirajućeg video materijala, stajanje u krugu i držanje za ruke, pevanje, aplaudiranje i slično.

Prva radionica bila je fokusirana na opuštanje, koncentrisanje i fokusiranje na sadašnji trenutak, kao i na jačanje pozitivne slike o sebi i spremnosti za oproštaj. Ona je, ukupno gledano, bila usmerena na upoznavanje učesnica, njihovih razmišljanja i osećanja, kao i na dolaženje do saznanja o nivou njihovog znanja o posledicama koje krivično delo ima za žrtve.¹¹ Ova radionica je poslužila i za međusobno upoznavanje samih osuđenica-polaznica programa na jedan, kvalitativno drugačiji način, što je bilo važno za jačanje grupe i međusobnog uvažavanja i poštovanja. Prva radionica je tako dala osnov za razvijanje preostalih radionica, koje su bile osmišljene na način da odgovore na specifične potrebe i probleme osuđenica-polaznica programa.

Nakon uvodne, usledile su četiri tematske radionice: a) Prepoznavanje različitih oblika viktimizacije i njihovih posledica na žrtve; b) Moguće reakcije na povređujuća ponašanja u svakodnevnom životu; c) Podizanje svesti o potrebama žrtava i učinilaca i mogućnostima restorativne pravde u saniranju posledica viktimizacije i sprečavanju novih problema i d) Podizanje svesti o značaju podrške, aktiviranja sopstvenih resursa i restorativnih pristupa za dolaženje do konstruktivnog i trajnog rešenja problema. Tokom tematskih radionica, koristeći različite metode, radilo se na jačanju sposobnosti žena da prepoznaju različite oblike viktimizacije, potrebe i osećanja žrtava, potom, reakcije koje vode u konstruktivno rešavanje problema i one koje ne doprinose smirivanju situacije, kao i sopstvene kapacitete i postojeće resurse. Takođe, nastojalo se da one prepoznaju na koji način mogu da kontrolišu bes, da ovladaju veštinama komunikacije i da razmišljaju o alternativnim načinima rešavanja problema na konstruktivan način uz korišćenje restorativnog dijaloga. Ovim temama se bavilo pojedinačno i u njihovoj međusobnoj vezi.

¹¹ Tokom ove radionice učesnice su zamoljene da popune upitnik (ulazni upitnik) kako bi proverili nivo njihovog razumevanja i znanja o žrtvama, njihovim povredama, patnjama i potrebama. Na kraju programa, učesnice su zamoljene da popune nešto izmenjen upitnik (izlazni upitnik) kako bi procenili nivo znanja stečenog tokom programa.

Važan deo programa činilo je pisanje pisma osobi ili osobama koje su osuđenice povredile, bilo da se radi o žrtvi krivičnog dela koje su izvršile i zbog koga su se nalazile na izdržavanju zatvorske kazne ili nekoj drugoj osobi ili osobama koje su povredile na neki drugi način ili koje, pak, smatraju viktimiziranim zbog toga što su one u zatvoru (na primer, roditelji, deca i slično). Osuđenice su zamoljene da razmišljaju o sadržaju pisma tokom realizacije programa, da ga napišu i donesu na poslednju radionicu, tokom koje su pozvane da pismo pročitaju pred grupom i da ga, ukoliko žele, kada se program završi pošalju osobi kojoj su pisale. Dve osuđenice su napisale pismo i pročitale ga tokom radionice; ostale su usmeno govorile o tome kome bi se i na koji način obratile i izvinile. Neke osuđenice su navele da bi im bilo lakše da se osobi koju su povredile obrate lično, a ne preko pisma. Pri tome, kao osobe koje su povredile i kojima bi se obratile, izrazile svoje kajanje i uputile izvinjenje, osuđenice su prepoznale žrtvu krivičnog dela zbog kog su se našle u zatvoru i svoju decu i porodicu. Prema našim saznanjima, nijedna od osuđenica napisano pismo nije poslala osobi kojoj je ono bilo namenjeno.

Na poslednjoj radionici osuđenicama je data brošura, koja je namenjena svim ženama koje napuštaju Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu, a koja sadrži osnovne informacije koje mogu biti od koristi u njihovim naporima da izgrade svoj život na slobodi i na taj način doprinesu boljoj reintegraciji i socijalnoj inkluziji.

Evaluacija programa

Evaluacija programa je sprovedena na nekoliko načina: sa osuđenicama, sa zaposlenima koje su prisustvovala radionicama, od strane voditeljki programa i od strane spoljne ekspertkinje.

Evaluacija sa osuđenicama je sprovedena na tri načina: a) posle svake radionice učesnice su iznosile svoje utiske o konkretnoj radionici, b) osuđenice su imale zadatak da napišu pismo osobama koje su povredile, koje je analizirano i c) mesec i po dana po okončanju programa vođeni su evaluacioni intervjui sa učesnicama programa.¹² Ovi intervjui su imali za cilj da se dođe do saznanja o tome kako su radionice uticale na osuđenice kao polaznice programa, na njihove odnose sa drugima (sa drugim osuđenicama u zatvoru i

¹² Evaluacione intervjue sa osuđenicama vodile su prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović i Jasmina Nikolić.

sa osobama izvan zatvora) i na njihov odnos prema osobi koju su povredile. Posebno je urađena evaluacija vežbi joge i fokusiranja na sadašnji trenutak, i to na tri načina: kroz proveru kako se polaznice osećaju fizički i psihički na početku i na kraju svake vežbe; kroz razgovor nakon svake vežbe o tome kako se osećaju na početku, tokom i nakon vežbe, koje vežbe su im posebno prijatne i korisne, da li ih praktikuju same, izvan radionica i slično, i kroz evaluacioni intervju u okviru koga se deo pitanja odnosio na ovaj segment rada.

Na poslednjoj radionici su zaposlene koje su prisustvovala radionicama zamoljene da iznesu svoje mišljenje i zapažanja vezana za program i da daju svoje sugestije i predloge za njegovo unapređenje.

Nakon svake radionice VDS tim se sastajao i diskutovao o onome što je bilo dobro na radionici, o tome šta bi trebalo promeniti, modifikovati i kako unaprediti početni program. U tom smislu je razvijanje i sprovođenje programa bilo značajno iskustveno učenje za voditeljke programa, koje su ujedno bile i istraživačice, ali i za VDS u celini. Uz to, nakon realizacije programa, organizovan je evaluacioni sastanak VDS tima kako bi se uradila evaluacija programa u celini i primenjene metodologije, posebno.

Najzad, evaluacija je sprovedena i od strane Lorenn Walker, međunarodno priznate stručnjakinje za restorativnu pravdu, čije je mišljenje o sadržaju i metodologiji programa bilo pozitivno.

Na osnovu evaluacije, može se zaključiti da je realizovan program omogućio: bolje razumevanje uticaja kriminaliteta na žrtve kod osuđenica; razumevanje posledica koje krivično delo ostavlja na žrtve i njihove porodice, ali i na same osuđenice i njihove porodice; prihvatanje principa restorativne pravde, posebno restorativnog dijaloga i usvajanje i dalje praktikovanje joga nidre i sa njom povezanih vežbi disanja i meditacije.

Evaluacija programa pokazala je da su učesnice unapredile svoje ukupno znanje vezano za obrađivane teme. O tome govore reči jedne od osuđenica:

„Ja sam za krađu ovde, ali sam naučila od drugih žena o drugim delima, o nasilju u porodici, trgovini ljudima... Naučila sam puno o žrtvama, kako se drugi osećaju kad im je nešto oduzeto, kad je neko prebijen, šta im treba. Najbolje da se zaradi od svoje muke i da se ne oduzimaju tuđe stvari. Najveći bol je što sam ostavila decu i njima nanela bol i nikad više neću da uradim to.“

Neke učesnice su program ocenile na sledeći način:

*„... Ukupno dobar je program. Važno je da neko brine o nama, da se prome-
nimo na bolje, da neko pokušava da nas razume i da mogu da iskažem šta
osećam. A tu priliku nisam imala ni u zatvoru ni kod kuće. Ljudski pristup, niste
na nas gledali kao na osuđene već kao na ljude, ovde to nemam, i pozdrav-
ljam što ste i sada sa nama. VDS ima najljudskiji odnos sa nama, kao da ste
došli iz EU, iz Francuske... Nosim sa sobom ono da mogu da se obratim VDS
ako negde zapne. Mogu da se poverim i za neke ružne stvari ako se dese. Svaki
nasilnik je nekada bio žrtva, a niko u to nije zagrebao...”*

*„Radionice su me obradovale jer će pomoći mnogim ljudima da shvate da su
pogrešili, da ne rade to. Posle radionica sam uvidela da nije trebalo tako, da je
trebalo govoriti. Pokazalo mi je da treba da se otvorim, da ne ćutim o onome
što me boli. Osećala sam se sigurno, jer me je neko saslušao bez okrivljavanja
– i kao žrtvu i kao nasilnika.”*

Polaznice su pokazale želju da upute izvinjenje osobama koje su povre-
dile i prepoznale su da je program uticao na njih da se promene u pozitivnom
smislu, posebno u smislu uzdržavanja od povređivanja drugih vršenjem
krivičnog dela. Jedna učesnica je rekla sledeće:

*„Shvatila sam neke stvari koje sam uradila a sa ovog gledišta bih uradila dru-
gačije. Ali pošto ne mogu ispraviti, gledam unapred da ne budem brzopleta
(tri puta meri jednom seci). Promenila sam se u smislu da budem više koncen-
trirana na sebe. Tu izreku ću više upotrebljavati kad nešto hoću da uradim, da
kažem, da oprostim. Tome su radionice doprinele mada sam sebe i pre analizi-
rala. Dosta mi je koristilo to što su druge žene pričale, ja sam ćutljiva i ne volim
u nepoznatom društvu da pričam. Treba da steknem poverenje. Podstakle su
me priče drugih da tu izreku koristim. Da sam je pre koristila ne bih bila ovde.”*

Polaznice su, takođe, prepoznale potencijal restorativnih mehanizama u
svom odnosu sa sopstvenim žrtvama i drugim ljudima, a naučene veštine su
koristile i po okončanju programa, uključujući posebno veštine komunikacije
u duhu restorativne pravde, fokusiranje na sadašnji trenutak i joga nidru.
Jedna polaznica je rekla:

*„U prvom paviljonu sam imala sukob sa jednom ženom. Baš se ticalo mene.
Dovela sam sebe u stanje nirvane. Pokušala sam da napravim balans da popra-
vim odnos sa tom ženom. Znala sam da se iskontrolišem iako želudac radi.”*

Polaznice su bile mišljenja da su vežbe joga bile korisne i prepoznale su da je sposobnost da se opuste i budu potpuno koncentrisane važna za njihov budući život. One su istakle značaj redovnog vežbanja i dale prioritet vežbanju vođenom od strane joga instruktorka u odnosu na samostalno vežbanje u zatvorskim uslovima. To ilustruju reči nekih polaznica:

„Meni je bio jako prijatan Vaš glas. U početku su mi mišići bili napeti jako. Kao da su, znate... Onda mi se polako kao da se svaki mišić opustio, i osetila sam i travu i sunce.“

„Tišina, koncentracija na problem da se otvori glava i mozak da razmišljate. Kad si opušten možeš da razmišljaš.“

Polaznice su navele i da su nastavile da rade vežbe opuštanja same, nakon završetka programa:

„Da, još primenjujem. Pre spavanja ili posle posla kada se okupam.“

„Opuštam mozak, ne razmišljam ništa što je loše, samo pozitivno, zaspim. Malo se mrdam, uzmem vežbu i zaspim...“

„Za bolove. Kad me je bolela noga, zamišljala sam da mi je noga u pesku i da mi izvlači bol.“

Tokom evaluacionih intervjuja četiri od šest žena rekle su da su, nakon okončanja programa, razmišljale o osobama koje su povredile. Jedna učesnica je, na primer, razmišljala o svojoj sestri i bratu koje je povredila; razmišljala je o izvinjenju i kajanju i shvatila da je samo razmišljanje o tome bilo korisno i pozitivno uticalo na nju. Druga polaznica je razmišljala o osobi od koje je ukrala novac: iako nije lično poznavala žrtvu, ipak joj je bilo žao.

Najzad, evaluacioni intervjui su pokazali da su polaznice unapredile svoje znanje o potrebama žrtava i prepoznale su VDS kao službu kojoj mogu da se obrate ako imaju probleme i dileme. Polaznice su o programu pričale sa drugim osuđenicama, pa su i neke druge žene izrazile želju da učestvuju u ovakvom programu.

Zaključak

Primena restorativnih pristupa u zatvorima, koji su fokusirani na upoznavanje osuđenih lica sa iskustvima žrtava i osveščivanje posledica koje krivično delo ima na žrtve, pokazuje da je restorativnu pravdu moguće kombinovati sa retributivnim mehanizmima. Programi restorativnog karaktera koji se razvijaju u zatvorima čine nadgradnju postojećeg sistema represivnog reagovanja na kriminalitet. Oni mogu da se posmatraju kao deo tretmana u zatvorima, ali i kao strategija adekvatnijeg delovanja u pravcu specijalne prevencije, pripreme za izlazak na slobodu, ali i postpenalne pomoći. Analizirana iskustva govore u prilog značaja dovođenja osuđenih lica u kontakt sa iskustvima žrtava kroz podizanje njihove svesti o pravima žrtava, njihovim potrebama i osećanjima. Uvođenje programa restorativne pravde u zatvore je višestruko korisno za zatvorenike, ali i za žrtve i društvenu zajednicu (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006; Johnstone, 2014). Ovi programi omogućavaju da zatvorenici sagledaju svoje ponašanje i štetu/povredu koju su naneli žrtvi, da razumeju potrebe i osećanja žrtve, da razviju empatiju prema njima, da prihvate odgovornost za štetu koju su naneli, ne samo žrtvi, već i svojoj porodici i široj zajednici. Uz to, ovi programi mogu da omogućće da zatvorenici, makar i simbolično, nadoknade štetu koju su prouzrokovali krivičnim delom, pa mogu biti korisni i za žrtve. Analizirani programi uvode društvenu zajednicu u zatvor i čine zatvorsku populaciju vidljivijom, ali omogućavaju i da društvo prepozna odgovornost prema ovoj kategoriji svojih građana. Najzad, uvođenje programa restorativne pravde u zatvore omogućava postepeno reformisanje postojećih zatvorskih sistema, kroz integrisanje restorativnih ciljeva i vrednosti u zatvore i zatvorsku kulturu.

Razvijanje i realizacija programa, koji je sproveden u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu bio je proces iskustvenog učenja i menjanja, kako za osuđenice, tako i za osoblje zatvora i same voditeljke programa, koje su ujedno bile i istraživačice. Proces njegovog razvijanja i implementacije predstavlja dobar primer saradnje zatvorskog sistema, s jedne, i zajednice, sa druge strane, što je važna karakteristika uvođenja restorativnih pristupa u zatvore. Program je dizajniran tako da bude integrativan i obuhvati različite teme koje su važne za život žena, za sprečavanje povrata, ali i za sprečavanje viktimizacije samih osuđenica, kako tokom izdržavanja kazne zatvora, tako i nakon izlaska na slobodu. On je razvijen i sproveden na način da osnaži osuđenice, omogući da razumeju sebe i druge i da razumeju i usvoje tehnike i veštine komunikacije,

opuštanja, koncentrisanja i fokusiranja na sadašnji trenutak, kao značajnih alatki za socijalnu interakciju i dalji proces reintegracije i socijalne inkluzije. Radionice su razvijane postepeno i bile su prilagođene potrebama samih osuđenica kao polaznica, a ceo program je bio baziran na nekim od ključnih feminističkih principa: osnaživanje, tretiranje osuđenica s poštovanjem i uvažavanjem, obezbeđivanje sigurnog prostora i podržavajućeg okruženja u kome postoji međusobno poverenje (Shaw, 1996: 183; Fortin, 2004: 4). Prilikom realizacije programa korišćene su različite metode i tehnike, uključujući kognitivne pristupe, vežbe relaksacije i meditacije, iskustveno učenje i podršku osuđenicama. Tokom celog programa osuđenice su tretirane kao subjekti intervencije, odnosno kao odrasle odgovorne osobe, spremne da investiraju u sopstvenu promenu. Sve to skupa program sproveden u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu čini rodno senzitivnim.

Sa druge strane, program za podizanje svesti o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi razvijen je u duhu pozitivne kriminologije i viktimologije (Ronel, Segev, 2013; Ronel, Segev, 2015). Naime, program u celini se može posmatrati kao program fokusiran na rešenje i pozitivne potencijale ljudi (*strengths-based program*), jer nastoji da kod žena kao polaznica prepozna i podstakne njihovu snagu, sposobnosti, potencijale i znanja koja poseduju, kao i samopouzdanje, aktivitet i nezavisnost, što su ključni preduslovi za vraćanje kontrole nad sopstvenim životom. Uz to, program se može oceniti i kao holistički jer nastoji da svaku osuđenicu posmatra kao celinu u smislu njenih osobina, izazova, snaga, kapaciteta, talenata, protektivnih faktora, resursa i slično (Ronel, Segev, 2013), kao i da posmatra i dovodi u vezu život osuđenica pre i tokom boravka u zatvoru, i nakon izlaska na slobodu i da omogući posmatranje osuđenica ne samo kao izvršiteljki krivičnog dela, već i kao žrtava. To je, pak, omogućilo voditeljicama programa da osuđenicama pruže podršku i informacije koje im mogu biti od značaja tokom daljeg boravka u zatvoru, ali i nakon izlaska na slobodu. Takođe, program je fokusiran na jačanje spremnosti za praštanje i podsticanje pozitivnih osećanja, emocija i iskustava, koji mogu da doprinesu unutrašnjim promenama osuđenica, a što može da podstakne lični razvoj i uzdržavanje od povređivanja drugih (Ronel, Segev, 2013: 2), te da olakša reintegraciju i socijalnu inkluziju. Najzad, program je dizajniran i implementiran na način da osnaži obnavljanje odnosa narušenih ili prekinutih izvršenjem krivičnog dela (Covington, 2007): osuđenice su osnaživane da obnove i jačaju svoje veze sa

porodicom, prijateljima ili drugim osobama koje im mogu biti podrška, ali i sa drugim osuđenicama tokom boravka u zatvoru, što može da omogućiti međusobno pružanje pomoći i podrške.

Iskustvo u razvijanju i realizaciji programa za podizanje svesti o uticaju krivičnog dela na žrtve i o restorativnoj pravdi, koji je sproveden u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, kao i njegova ocena, predstavljaju važan osnov za dalji rad na zalaganju za uvođenje ovog i drugih restorativnih programa u kazneno-popravne ustanove u Srbiji. Imajući u vidu lekcije naučene iz ovog programa, očigledno je da postoji potreba za širim korišćenjem restorativnih pristupa u zavodskim ustanovama, kako za punoletne, tako i za maloletne učinioce krivičnih dela u Srbiji, i to kako za žene, tako i za muškarce. Da bi se to postiglo, neophodno je raditi na podizanju svesti i upoznavanju zaposlenih u zatvorskom sistemu i zatvorenika sa programima restorativne pravde u zatvorima, a koji su fokusirani na podizanje svesti osuđenih lica o žrtvama i uticaju krivičnog dela na njih. Takođe je važno raditi na jačanju kapaciteta zaposlenih u zatvorskom sistemu za šire prihvatanje principa i vrednosti restorativne pravde i primenu restorativnih pristupa u izvršenju kazne zatvora. Uz to, neophodno je raditi na daljem zalaganju za uključivanje programa sprovedenog u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu u redovan tretman osuđenih lica, koji se sprovodi kroz program postupanja, koji uključuje i pripremu za otpust, i to ne samo u Kazneno-popravnom zavodu za žene, već i u svim ostalim zavodima za izvršenje institucionalnih krivičnih sankcija u Srbiji. U tom smislu, važno je raditi na jačanju saradnje zatvorskog sistema, povereničkih kancelarija i organizacija civilnog društva, koje imaju kapacitete i resurse za sprovođenje programa restorativne pravde u zatvorima, kako bi se osigurala šira primena postojećih i uvođenje novih programa restorativnog karaktera u zatvore i druge ustanove za izvršenje institucionalnih sankcija.

Literatura

Beech, A., Chauhan, J. (2013) Evaluating the Effectiveness of the Supporting Offenders through Restoration Inside (SORI): Programme Delivered in Seven Prisons in England and Wales. *Legal and Criminological Psychology*, 2, str. 187-382.

Ćopić, S. (2015) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: Teorija, zakonodavstvo i praksa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Sanja Čopić, Vesna Nikolić-Ristanović Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji

Čopić, S. (2015a) Alternativne sankcije i mere restorativne pravde u Srbiji: Analiza početnog stanja. U: V. Nikolić-Ristanović, N. Vučković (ur.) *Stavovi građana i stručnjaka o alternativnim sankcijama i restorativnoj pravdi*. Beograd: Fondacija „Centar za demokratiju“, str. 7-49.

Čopić, S., Šaćiri B. (2012) Žene u zatvoru u Srbiji: Uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnim zavodu za žene u Požarevcu. *Temida*, 4, str. 23-44.

Čopić, S., Stevković, Lj., Šaćiri, B. (2012) Tretman i ostvarivanje prava osuđenica u Kazneno-popravnim zavodu za žene u Požarevcu. *Temida*, 4, str. 45-71.

Čopić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2016) *Priručnik o najboljim praksama primene restorativnih pristupa u interkulturalnom kontekstu*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej-Beograd.

Gaboury, M. T., Ruth-Heffelbower, D. (2010) Innovations in Correctional Settings. U: J. Dussich, J. Schellenberg (ur.) *The Promise of Restorative Justice: New Approaches for Criminal Justice and Beyond*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, str. 13-26.

Hagemann, O. (2003) Restorative Justice in Prison? U: L. Walgrave (ur.) *Repositioning Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher, str. 221-236.

Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006) *Penologija*. Niš: Sven.

Nikolić-Ristanović, V. (1997) Žensko odeljenje Kazneno-popravnog doma u Požarevcu. *Temida*, 1, str. 3-5.

Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – Nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V. (2014) Joga i žrtve. *Temida*, 1, str. 47-64.

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2015) Programs for Female Prisoners and Positive Criminology and Victimology: The Case of Serbia. U: N. Ronel, D. Segev (ur.) *Positive Criminology*, Oxon, New York: Routledge, str. 319-338.

Pelikan, C., Trenczek, T. (2006) Victim Offender Mediation and Restorative Justice: The European Landscape. U: D. Sullivan, L. Tifft (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*. London and New York: Routledge, str. 63-90.

Ronel, N., Segev, D. (2013) Positive Criminology in Practice. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 10, str. 1–19.

Ronel, N., Segev, D. (2015) Introduction: 'The good' Can Overcome 'The Bad'. U: N. Ronel, D. Segev (ur.) *Positive Criminology*. Oxon, New York: Routledge, str. 3-12.

Rucker, L. (2005) Yoga and Restorative Justice in Prison. *Contemporary Justice Review*, 1, str. 107-112.

Saraswati, S. (1990) *Joga nidra: Relaksacija, meditacija, uvođenje u san*. Beograd: IPRO Partizan.

Shaw, M. (1996) Is There a Feminist Future for Women's Prisons?. U: R. Matthews, P. Francis (ur.) *Prisons 2000: An International Perspective on the Current State and Future of Imprisonment*. London: MacMillan Press Ltd, str. 179-200.

Van Ness, D. (2007) Prisons and Restorative Justice. U: G. Johnstone, D. W. Van Ness (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher, str. 312-324.

Internet izvori

Barabas, T., Fellegi, B., Windt, S. (ur.) (2012) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*. Budapest: OKRI. Dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf, stranici pristupljeno 10.1.2017.

Biglia, B., Martí, J. B. (2017) DIY: Towards Feminist Methodological Practices in Social Research, *Annual Review of Critical Psychology*, 13, str. 1-16. Dostupno na: <https://thediscourseunit.files.wordpress.com/2017/08/arcpcbarabarab.pdf>, stranici pristupljeno 18.12.2018.

Breaking the Cycles of Violence-Prison SMART Program. Dostupno na: <http://artoflivingcourses.blogspot.com/2010/08/prison-smart-course-stress-management.html>, stranici pristupljeno 7.5.2013.

Covington, S. (2007) The Relational Theory of Women's Psychological Development: Implications for the Criminal Justice System. U: R. Zaplin (ur.) *Female Offenders: Critical Perspectives and Effective Interventions* (2nd edition). Sudbury: Jones & Bartlett Publishers. Dostupno na: <http://www.stephaniecovington.com/assets/files/FinalTheRelationalTheorychapter2007.pdf>, stranici pristupljeno 16.2.2014.

De Rode Antraciet VZW. Dostupno na: <http://www.derodeantraciet.be/paginas/projecten/>, stranici pristupljeno 10.1.2017.

Feasey, S., Williams, P. (2009) *An Evaluation of the Sycamore Tree Project Based on an Analysis of Crime Pics II Data*. Sheffield: Sheffield Hallam University. Dostupno na: <http://www.prisonfellowship.org.uk/wp-content/uploads/2012/11/Sycamore-Tree-Final-Report.pdf>, stranici pristupljeno 15.2.2015.

Fortin, D. (2004) *Program Strategy for Women Offender*. Dostupno na http://www.csc-scc.gc.ca/text/prgrm/fsw/fsw18/fsw18_e.pdf, stranici pristupljeno 16.2.2014.

Johnstone, G. (2014) *Restorative Justice in Prisons: Methods, Approaches and Effectiveness*, European Committee on Crime Problems, Council for Penological Co-operation, Stasbourg, 29 September 2014. Dostupno na: <https://rm.coe.int/16806f9905>, stranici pristupljeno 10.1.2017.

Liebmann, M., *Restorative Justice in Prisons – An International Perspective*. Dostupno na: http://www.foresee.hu/uploads/media/MarianLiebmann_text.pdf, stranici pristupljeno 10.1.2017.

Sanja Čopić, Vesna Nikolić-Ristanović Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji

Negrea, V. (2012) Application of the Restorative Approach in the Reintegration of Ex-prisoner. U: T. Barabas, B. Fellegi, S. Windt (ur.) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*, Budapest: OKRI, str. 295-304. Dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf, stranici pristupljeno 10.1.2017.

Prison Fellowship. Dostupno na: <http://www.prisonfellowship.org.uk/what-we-do/sycamore-tree/>, stranici pristupljeno 1.10.2018.

Projekat Forgiveness. Dostupno na: <http://theforgivenessproject.com/programmes/restore/> i <http://theforgivenessproject.com/wp-content/uploads/2010/03/Theory-of-Change-Narrative.pdf>, stranicama pristupljeno 1.10.2018.

Van Ness, D. (2016) Launching 100,000 Restorative Conversations in Prison. Deveta konferencija Evropskog udruženja za restorativnu pravdu: *Realising Restorative Justice: Human Rights and Personal Realities*, Holandija Leiden, 22-24.6.2016. Dostupno na: <http://www.euforumrj.org/wp-content/uploads/2016/06/03-Van-Ness.pdf>, stranici pristupljeno 13.1.2017. godine.

Wright, M. (2012) Forward. U: T. Barabas, B. Fellegi, S. Windt (ur.) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*. Budapest: OKRI, str. 11-14. Dostupno na: http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf, stranici pristupljeno 10.1.2017.

SANJA ČOPIĆ*

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Raising Awareness of Prisoners about Restorative Justice and Victims: An Example of the Program Implemented in the Women's Prison in Serbia

Restorative justice is implemented in a variety of fields, contexts and situations. One possible way of implementing restorative justice is seen in introducing restorative approaches into the prison settings. It is argued that restorative justice can add more humanity into the prison system; it may help in treatment of prisoners and contribute to their preparation for the release and easier reintegration and social inclusion. Introducing victims' perspective, either through their direct involvement in restorative justice programs in prisons or through working on raising awareness of inmates about victims and their rights, needs and feelings, contributes to increase of the visibility of victims, their empowerment and healing. Taking that as a starting point, the article aims at presenting one possible way of introducing restorative justice into the prison setting through raising awareness programs for prisoners about restorative justice and victims' rights, which are implemented in some European and non-European countries. It particularly focuses on presenting the program on raising awareness about the impact of crime on a victim and on restorative justice, which was developed by the Victimology Society of Serbia as a part of its long-term advocacy and support to female prisoners. This is an integrated, gender-sensitive program developed in the spirit of positive criminology and victimology. It was piloted in 2015 in the women's prison in Serbia. The program was implemented in a form of a series of six workshops followed by evaluation interviews with female prisoners who took part in the entire program. The program evaluation suggested that participants improved their overall knowledge related to victims; they also showed the desire to apologize to person(s) they had hurt and they recognized that the program had influenced them to change in a positive way, especially in terms of diverting from hurting others by a crime or other harmful acts. Participants also recognized

* Dr Sanja Čopić is a Senior Research Associate at the Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade and researcher and president of the Executive Board of the Victimology Society of Serbia. E-mail: sanja.copic011@gmail.com.

Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović is Full Professor at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade and the Director of the Victimology Society of Serbia. E-mail: vnikolicristanovic@gmail.com.

the potential of restorative mechanisms in their relationship with their own victims, but also with other people. Evaluation showed that participants used learnt skills after the program ended, particularly communication skills in the spirit of restorative justice, focusing on the present moment and yoga nidra. Development and delivery of the victim awareness raising program piloted in the women's prison in Serbia proved to be valuable learning experience. Keeping in mind lessons learnt, it is obvious that there is a need for broader use of restorative justice approaches in prison settings for both adults and juveniles in Serbia.

Key words: restorative justice, prison, raising awareness about victims, Victimology Society of Serbia, Serbia.